

ОСНОВНІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФУНКЦІЇ «ХРАНИТЕЛЯ» КОНСТИТУЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Марчук М. І.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного і міжнародного права
факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0217-478X>;
Marchuk_m_i@ukr.net*

Марчук М. І. Основні доктринальні підходи до розуміння функції «хранителя» конституції Президента Республіки Польща.

У статті окреслюються основні доктринальні підходи до розуміння ролі Президента Республіки Польща щодо охорони Конституції Польської держави. Констатується, що попри той факт, що охорона Конституції законодавчо визнається однією із ключових функцій Президента Республіки Польща як глави держави, у польській конституційній доктрині відсутнє чітке бачення реального наповнення даної функції відповідними повноваженнями. Акцентується, що дана ситуація обумовлена наявним у Польщі різновидом республіканської форми правління та специфікою польської моделі поділу влад.

Доводиться, що тлумачення Конституції, яке міститься в офіційних актах, виданих Президентом, має перевагу над тлумаченням інших державних органів щодо повноважень, які здійснюються цими органами, а також коли між Президентом та іншим центральним конституційним органом держави трапляються суперечливі або навіть конфліктні ситуації.

Зроблено висновок, що із функції «хранителя» Конституції впливає «презумпція правоти» Президента Республіки Польща перед іншими органами влади. Зазначається, що лише винесення Конституційним Трибуналом остаточного рішення щодо компетенційної суперечки може скасувати тлумачення Президента, спростовуючи його інтерпретацію відповідних положень Конституції, що ґрунтується на конкретних преференціях тлумачення Президента як «хранителя Конституції».

Підкреслюється, що нагляд Президента Республіки Польща за дотриманням Конституції, очевидно, також означає особливу турботу про дотримання Конституції самим Президентом як невід'ємною інституційною складовою системи органів державної влади.

Резюмується, що конкретизація і доповнення принципу легалізму, вираженого у ст. 7 Конституції Республіки Польща, викладена у ч. 3 ст. 126, не випадково міститься в тій самій статті, що і положення ч. 1 та 2, визначаючи основні функції (завдання) Президента. Тому Президент Республіки Польща як «хранитель» Конституції може виконувати ці та інші передбачені законом функції, причому не лише на основі повноважень, визначених у конкретних положеннях Конституції та законів, а й на основі уповноважуючих норм, системно сконструйованих на основі конституційних або законодавчих положень.

Ключові слова: хранитель, Конституція, державна влада, президент, функції, повноваження, компетенція.

Marchuk M. I. Basic doctrinal approaches to understanding the function of the “custodian” of the constitution of the President of the Republic of Poland.

The article outlines the main doctrinal approaches to understanding the role of the President of the Republic of Poland in protecting the Constitution of the Polish state. It is stated that despite the fact that the protection of the Constitution is legally recognized as one of the key functions of the President of the Republic of Poland as the head of state, the Polish constitutional doctrine lacks a clear vision of the actual filling of this function with relevant powers. It is emphasized that this situation is due to the type of republican form of government in Poland and the specifics of the Polish model of the separation of powers.

It is proved that the interpretation of the Constitution, which is contained in the official acts issued by the President, has priority over the interpretation of other state bodies regarding the powers exercised by these bodies, as well as when there are contradictory or even conflicts between the President and another central constitutional body of the state situations

It was concluded that the function of the “custodian” of the Constitution results in the “presumption of rightness” of the President of the Republic of Poland in front of other authorities. It is noted that only a final decision by the Constitutional Tribunal on the competence dispute can cancel the interpretation of the President, refuting his interpretation of the relevant provisions of the Constitution, which is based on the specific preferences of the interpretation of the President as the “guardian of the Constitution”.

It is emphasized that the supervision of the President of the Republic of Poland over the observance of the Constitution obviously also means a special concern for the observance of the Constitution by the President himself as an integral institutional component of the system of state authorities.

It is summarized that the specification and addition of the principle of legalism expressed in Art. 7 of the Constitution of the Republic of Poland, set out in Part 3 of Art. 126, it is no coincidence that it is contained in the same article as the provisions of parts 1 and 2, defining the main functions (tasks) of the President. Therefore, the President of the Republic of Poland, as the “custodian” of the Constitution, can perform these and other functions provided for by law, and not only on the basis of the powers defined in specific provisions of the Constitution and laws, but also on the basis of authorizing norms systematically constructed on the basis of constitutional or legislative provisions.

Key words: custodian, Constitution, state power, president, functions, powers, competence.

Постановка проблеми. Чинна Конституція Республіки Польща у загальних рисах визначає функції Президента, вказуючи на те, що він є найвищим представником Республіки Польща та гарантом неперервності державної влади, стежить за дотриманням Конституції, охороняє суверенітет і безпеку держави та недоторканність і цілісність її території. Для цього він наділений конкретними повноваженнями, які знаходять своє вираження й розвиток у конституційних і законодавчих положеннях [1, s. 137]. Водночас проблематика наповнення функції «хранителя» Конституції Президента Республіки Польща реальним змістом у польській конституційній доктрині досі залишається до кінця не вирішеною. Така ситуація обумовлюється наявним у Польщі різновидом республіканської форми правління та специфікою польської моделі поділу влад.

Стан дослідження проблеми. З огляду на фрагментарність у вітчизняній юридичній науці (зокрема у науці конституційного права) комплексного дослідження означеної функції Президента Республіки Польща, автором опрацьовувалися матеріали з указаної проблематики, відображені зокрема у наукових доробках таких польських авторів, як К. Войташик, В. Волпюк, Р. Дахль, Р. Мояк, П. Сарнецький, В. Скшидло та ін.

Мета дослідження. Основна мета роботи полягає в аналізі ролі та повноважень Президента Республіки Польща з охорони Конституції Польської держави та окресленні наявних підходів з означеної проблематики у польській конституційній доктрині. Досягнення мети опосередковується через вирішення таких завдань, як визначення місця і ролі повноважень, що складають дану функцію в системі компетенцій Президента Польщі; встановлення критеріїв, що обумовлюють його конкретні повноваження у сфері охорони Конституції та впливають на дієвість їх реалізації.

Наукова новизна дослідження підтверджується необхідністю з'ясування та системного осмислення наявних у польській конституційній доктрині наукових підходів щодо обсягу повноважень Президента Польщі, що входять до складу означеної функції, як умови, необхідної для належного здійснення його політичної місії та відсутністю у вітчизняній науковій літературі ґрунтовних праць з означеної тематики.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 126 Конституції Президент Республіки Польща «наглядає за дотриманням Конституції», а це означає, що тлумачення Конституції, що міститься в офіційних актах, виданих Президентом, має перевагу над тлумаченням інших державних органів щодо повноважень, які здійснюються цими органами, а також коли між Президентом та іншим центральним конституційним органом держави трапляються суперечливі або навіть конфліктні ситуації.

Із функції «хранителя» Конституції, визначеної ч. 2 ст. 126 Конституції випливає «презупція правоти» Президента Республіки Польща, яка діятиме доти, поки не буде спростована Конституційним Трибуналом відповідно до ст. 189 Конституції. Винесення Конституційним Трибуналом остаточного

рішення щодо компетенційної суперечки, відповідно до ст. 189 Конституції, може скасувати тлумачення Президента, спростовуючи його інтерпретацію відповідних положень Конституції, що ґрунтується на конкретних преференціях тлумачення Президента як «хранителя» Конституції [2, s. 202–203, 206].

Нагляд Президента Республіки Польща за дотриманням Конституції, очевидно, також означає особливу турботу про дотримання Конституції самим Президентом. Але ця функція не зводиться до дотримання принципу легалізму лише Президентом (ст. 7 Конституції), адже цей принцип стосується всіх органів державної влади. Отже, функція «хранителя» Конституції не може бути просто надлишковою. Йдеться також про виконання функції «хранителя» Конституції стосовно інших органів державної влади, яких стосуються акти, видані Президентом. Ця функція, як опосередковано вказує Л. Гарліцькі (він називає її завданням), «зобов'язує Президента наглядати за діяльністю інших державних органів і використовувати конкретні процедури та повноваження для протидії порушенням Конституції» [3, s. 262].

При цьому польська конституційна доктрина, як правило, вказує найбільш значущі власні повноваження Президента, які він може здійснювати без контрасигнатури Прем'єр-міністра та сама суть яких свідчить про те, що йдеться про нагляд за дотриманням Конституції (іншими органами), а саме: звернення до Конституційного Трибуналу в порядку п. 1 ч. 1 ст. 191 Конституції, подання до Конституційного Трибуналу клопотання про відповідність закону Конституції та пов'язана з тим можлива відмова у підписанні закону (ч. 3, 4 ст. 122 Конституції Польщі) або подання до Конституційного Трибуналу клопотання про вирішення суперечки щодо компетенції на підставі ст. 192 Конституції.

А. Хоражевська пояснює, що у цьому випадку йдеться про «деякі повноваження Президента, тісно пов'язані із завданням «нагляду за дотриманням Конституції», які використовуються або як відповідь на факт порушення Конституції, або як відповідь на невиконання Конституції» [4, s. 90–91]. Іноді вказуються практично всі власні повноваження Президента, оскільки, користуючись ними, він здійснює тлумачення Конституції, забезпечуючи її дотримання.

Важливими питаннями при обговоренні функції нагляду Президента за дотриманням Конституції є те, що здійснюється він (нагляд) Президентом при прийнятті офіційних актів в обов'язковому чи факультативному порядку; має перевагу позиція Президента як «хранителя» Конституції над тлумаченням інших державних органів, а також чи діє презумпція відповідності акту Конституції, доки Конституційний Трибунал не вирішить проблеми юрисдикційної суперечки та видасть обов'язкове рішення, яке скасує дотеперішнє тлумачення Президента.

Дослідження вказаної проблематики в польській спеціалізованій літературі існують. Проте позиція, яка б явно та однозначно свідчила на користь обов'язкового характеру тлумачень Президента у випадку видачі ним «самостворених» актів, відсутня.

Із цього приводу, наприклад, А. Хоражевська вважає, що Президенту має належати право тлумачити норми Конституції в ситуації, коли конкретна уповноважуюча на це норма надає йому таке право, при чому, залежно від характеру уповноважуючої норми, тлумачення Президента може бути абсолютно обов'язковим (будучи остаточним тлумаченням, яке не підлягає перегляду) або відносно обов'язковим (будучи тлумаченням, залежним від остаточного рішення іншого органу державної влади). У такий спосіб дослідниця влучно сигналізує, що «неможливо обіймати посаду Президента Республіки Польща без [можливості] тлумачення її Конституції, яка часто виступає безпосередньою підставою для конкретних дій глави держави ...» [4, s. 90]. У такій неоднозначній ситуації не можна однозначно робити висновки щодо обов'язковості тлумачення Конституції Президентом у самостійно (без контрасигнатури) виданих офіційних актах.

Схоже, що однією з головних причин відмови від однозначного розуміння покладеної на Президента Республіки Польща функції «хранителя» Конституції як функції, з якою пов'язується зобов'язуючий характер його тлумачення Конституції у самостійно виданих офіційних актах (за умов, які ми зазначили), є переконання, яке іноді сприймається апіорі, про те, що Конституція 1997 р. безпосередньо закріплює парламентську форму правління і, таким чином, визначає (обмежує) повноваження глави держави. З урахуванням цієї обставини уповноваження Президента, отримане шляхом загальних виборів, постає «гіршим», ніж уповноваження парламентарів, отримане також через загальні вибори. Наслідком такого трактування Конституції Республіки Польща є також заперечення нормативного характеру (нормативного значення) ст. 126 Конституції. Однак, як вірно зазначає К. Войтичек, сприйняття такої точки зору по суті, ставить під сумнів нормативний характер усієї Конституції та нормативне значення всіх фрагментів її тексту [5, s. 347].

Щодо обов'язкового тлумачення Конституції Польщі, яка міститься в актах Президента як «хранителя» Конституції слід хіба що ще додати, що йдеться про всі повноваження Президента, здійснювані ним самостійно, а не лише про ті, що є реакцією на порушення Конституції чи її невиконання [6, s. 221-222].

Президент наглядає за дотриманням Конституції шляхом видання власних офіційних актів, у яких він надає певне тлумачення положень Конституції. Таке тлумачення є обов'язковим для всіх інших органів публічної влади до моменту його скасування Конституційним Трибуналом шляхом ухвалення рішення в цій компетенційній суперечці. Це розуміння функції «хранителя Конституції», яку здійснює Президент, також стосується актів Президента, що мають характер прерогатив, ухвалених в окремих випадках, наприклад у питаннях призначення суддів відповідно до п. 17 ч. 3 ст. 144 Конституції. Так, якщо Президент відмовляється призначити суддю, то ця відмова має базуватися на пріоритетності його тлумачення Конституції. Отже, тлумачення Президентом Республіки Польща Конституції є обов'язковим до можливого рішення (вироку) Конституційного Трибуналу (або постанови, що вирішує суперечку про компетенцію), в якому міститиметься відмінне від президентського тлумачення. Однак це міркування свідчить про те, що Президент повинен аргументувати тлумачення відповідних положень Конституції та вказати інші можливі причини відмови. При цьому є очевидним, що постанова про відмову в призначенні судді, видана Президентом, оскарженню не підлягає. На це вказує не лише сама суть прерогативи Президента, а й той факт, що постанова видається Президентом як посадовою особою, обраною загальними виборами. Натомість у цьому контексті зауважимо, що не всі польські науковці погоджуються з таким підходом. Так, Є. Сулковський вважає, що така постанова Президента може бути оскаржена [7, s. 51].

Інша проблема пов'язана із повноваженнями Президента як «хранителя» Конституції Польщі, стосується того, чи можна із визначених ст. 126 функцій Президента вивести «непрямі» конституційні норми, не закріплені безпосередньо в конституційних положеннях, які мають уповноважуючий характер. Відповідь на це питання у польській правовій доктрині є досить усталеною та послідовною, а саме: передбачені ст. 126 Конституції функції Президента Республіки Польща не призводять до виникнення жодних уповноважуючих норм.

Пояснюючи нормативний зміст ст. 126 Конституції Польщі, Л. Гарлицький виключає тлумачення, згідно з яким ця стаття може бути «джерелом окремих (самостійних) повноважень Президента», що, як наслідок, тягне за собою «уповноваження його вживати необхідних дій, навіть у ситуації, коли відсутні інші правові підстави для їх здійснення». Таке тлумачення, на його думку, означало б «суттєве розширення повноважень Президента і надання йому надмірної свободи дій. Саме тому і було закріплене у ч. 3 ст. 126 Конституції положення, яке призначене запобігти такій ситуації» [8, s. 262].

Однак існує кілька причин сумніватися в такому тлумаченні Конституції. Перша – проблема нормативної повноти Конституції як правової основи діяльності Президента Республіки Польща. Вона не може ґрунтуватися виключно на повноваженнях, визначених положеннями Конституції та законів, якщо Президент повинен ефективно виконувати свої функції «хранителя Конституції» відповідно до принципу легалізму. Звідси, наприклад, походять згадані сумніви К. Войтичека щодо погляду, який позбавляє приписи ст. 126 нормативного значення [5, s. 347]. Відтак у польській доктрині з'являються обережні спроби визнати «владні повноваження, не передбачені безпосередньо Конституцією чи законами, які, однак, також мають слугувати виконанню завдань Президента, про які йдеться в ч. 2 ст. 126», зазначаючи, що використання цих повноважень також мають слугувати завданням (на наш погляд – функціям), які вказані у вищезазначеному положенні [9, s. 40].

Ми повністю поділяємо останнє застереження. Однак до цього слід додати, що джерелом зазначених повноважень є саме функції, закріплені у ч. 2 ст. 126 Конституції Польщі. Термін «функції», що, розуміється як напрямки діяльності, краще, ніж терміни «завдання» або «цілі», пояснює, що сформульовані у формі таких собі «програмних норм», ці функції можуть бути джерелом повноважень Президента Республіки Польща, не виражених у положеннях Конституції та законів. У цьому контексті зауважимо, що процедура, яка обмежує нормативні підстави дій Президента, є іноді необхідною та неминучою. Однак у такому випадку виникає питання про те, чи взагалі можливе розмежування цих невіддільних та владних повноважень у деяких випадках. На наше переконання, більш важливим є факт здійснення таких повноважень Президентом в атмосфері співпраці з іншими органами влади та наявності необхідного консенсусу між ними.

Підкреслюючи, що із ч. 1 та 2 ст. 126 Конституції Республіки впливає абсолютна заборона на виведення нових повноважень Президента, у спеціалізованій літературі з цього приводу звертається

увага на важливість положення ч. 3 ст. 126 Конституції, що підтверджує такі тлумачення, а саме: передбачаючи «певну сферу діяльності Президента», це положення «відсилає до сукупного складу його повноважень», які містяться в законах і мають бути реалізовані відповідно до цілей (завдань), перелічених у ч. 1 та 2 ст. 126, констатує П. Сарнецький. Із допущенням певних винятків (згаданих вище) науковець пише, що Президент принципово може здійснювати лише ті повноваження, що містяться в Конституції та законах [9, s. 35].

Л. Гарліцький, відкидаючи інтерпретацію ч. 1 та 2 ст. 126 Конституції Польщі, яка дозволяє трактувати ці положення як джерело «окремих (самостійних) повноважень Президента, оскільки це означало б надмірне розширення його свободи дій», підкреслює, що саме тому творці Конституції запровадили положення ч. 3 ст. 126, де чітко відокремлено завдання (ст. 126) від повноважень (особливо в ст. 133–144), у такий спосіб виключаючи «можливість самостійного виділення додаткових повноважень із ч. 1 та 2 ст. 126» [3, s. 262]. Рішення Конституційного трибуналу від 20 травня 2009 р. [10], на його думку, це також підтверджує.

Положення ч. 3 ст. 126 Конституції Польщі іноді розглядається в тісному зв'язку зі ст. 7 Конституції. Вважається, що такий зв'язок уособлює «реалізацію ідеї легалізму в діяльності органів державної влади» [11, s. 168–169] або що «насправді це продовження нормативних припущень ст. 2 та ст. 7 Конституції», оскільки *ratio legis* ч. 3 ст. 126 «може виражатися в особливому акценті на зв'язаності саме Президента як «хранителя» Конституції Республіки Польща законом, оскільки подібних формулювань ми не знайдемо у випадку з іншими органами державної влади, до яких застосовується ст. 7» [12, s. 36].

Деякі польські автори безпосередньо не поділяють наведені вище оцінки зазначеної проблеми, вважаючи, що «визначальним фактором діяльності Президента» як «хранителя» Конституції є принцип легалізму, виражений у ст. 7 Конституції, або також заявляючи, що положення ч. 3 ст. 126 – «це не просто повторення загального системного принципу легалізму діяльності органів державної влади (ст. 7), оскільки його мета полягає у впорядкуванні методів функціонування Президента в державному механізмі, а також визначенні способів реалізації Президентом його системних завдань» [13, s. 311].

З викладеного видно, що важливе значення для тлумачення функцій Президента, зазначених у ч. 1 та 2 ст. 126 Конституції Республіки Польща, має положення ч. 3 ст. 126 Конституції, яке при цьому інтерпретується дуже різноманітно. Також ми не поділяємо погляду, згідно з яким із ч. 3 ст. 126 випливає, що Президент Республіки Польща може виконувати свої завдання (функції) лише на основі повноважень, конкретно визначених у правових приписах Конституції та законів. Ми не поділяємо також позицію, згідно з якою ч. 3 ст. 126 – це просто «продовження» принципу легалізму, викладеного у ст. 7 Конституції, або що вона уособлює особливу акцентуацію на дотриманні принципу легалізму (ст. 7) чи принципу правової демократичної держави (ст. 2).

Із частини 3 ст. 126 Конституції Польщі не випливає однозначно, що Президент Республіки здійснює свої функції на підставі законодавчих положень, що безпосередньо визначають його компетенцію. Таке тлумачення обговорюваної норми Конституції потребувало б наявності формулювання, за яким Президент виконує свої завдання в межах і на засадах, викладених у положеннях Конституції. Сприйняття такого підходу законодавцем підтверджує той факт, що у випадку, коли йдеться про виконання завдань Президентом Республіки Польща в межах і на засадах, викладених у Конституції та законах, це стосується не лише норм, що містяться безпосередньо в положеннях Конституції та законів, а й норм, сконструйованих уповноваженим для тлумачення суб'єктом із використанням можливостей системної інтерпретації. Вони також впливають із Конституції та законів, або, так чи інакше, визначені чи містяться в Конституції та законах.

До підходу, який залишає Президенту Республіки Польща як «хранителю» Конституції більше можливостей для маневру (оскільки саме його тлумачення Конституції є пріоритетним), схиляє нас також той факт, що йдеться про виконання завдань «на принципах», викладених у Конституції. При цьому не є прийнятною і вузька інтерпретація такого підходу, відповідно до якої Президента Республіки Польща зобов'язують до дій лише ті положення Конституції та законів, у яких виражено правові принципи.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що положення ч. 3 ст. 126 Конституції Польщі є вираженням принципу легалізму стосовно виконання Президентом своїх завдань. Вона доповнює та деталізує загальний принцип легалізму, виражений у ст. 7 Конституції. Саме тому конкретизуючий і доповнюючий принцип легалізму, викладений у ч. 3 ст. 126, не випадково міститься в тій самій статті, що і

положення ч. 1 та 2, визначаючи основні функції (завдання) Президента. Тому Президент Республіки Польща як «хранитель» Конституції може виконувати ці та інші передбачені законом функції, причому не лише на основі повноважень, визначених у конкретних положеннях Конституції та законів, а й на основі уповноважуючих норм, системно сконструйованих на основі конституційних або законодавчих положень.

Список використаних джерел:

1. Skrzydło W. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Wyd. VII. Warszawa : LEX Grupa; Wolters Kluwer, 2013. 328 s.
2. Jamróz A. W sprawie sporu kompetencyjnego w sferze władzy wykonawczej na gruncie Konstytucji RP z 1997 r. // *Konstytucja, Ustrój polityczny, System organów państwowych* / red. nauk. S. Bożyk, A. Jamróz. Białystok : «Temida 2» ; Wydawnictwo Stowarzyszenia Absolwentów Wydziału Prawa Uniwersytetu, 2010. S. 202–206
3. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu. Wyd. 14. Warszawa : Liber, 2010. 448 s.
4. Chorążewska A. Model prezydentury w praktyce politycznej po wejściu w życie Konstytucji RP z 1997 r. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2008. 300 s.
5. Wojtyczek K. Konstytucyjny statusjednostki w prawie polskim; prawa osobistew // *Prawo Konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej* / red. P. Sarnecki. Warszawa : Wydawnictwo C. H. Beck, 2005. S. 306–389.
6. Марчук М. І. Державний лад Республіки Польща: конституційно-правова модель: монографія. Харків : «Стиль-Іздат», 2019. 527 с.
7. Sułkowski J. Uprawnienia Prezydenta RP do powoływania sędziów. *Przegląd Sejmowy*. 2008. Nr 4. S. 47–66.
8. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu. Wyd. 4. Warszawa : Wolters Kluwer, 2017. 524 s.
9. Sarnecki P. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz do przepisów. Kraków : Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000. 218 s.
10. Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 20.05.2009 r., sygn. akt Kpt 2/08. *Monitor Polski*. 2009. Nr 32. Poz. 478. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WMP20090320478> (дата звернення: 17.7.2022).
11. Winczorek P. Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Warszawa : Liber, 2000. 321 s.
12. Ciapała J. Charakter kompetencji Prezydenta RP. Uwagi w kontekście kompetencji w zakresie powoływania sędziów. *Przegląd Sejmowy*. 2008. Nr 4. S. 34–46.
13. Polskie prawo konstytucyjne / E. Gdulewicz et al. ; red. nauk. W. Skrzydło. Lublin : Morpol, 1997. 453 s.